

Ștefan Pașca și începuturile scrisului în limba română

Apetența pentru mai multe ramuri ale lingvisticii pare să-i caracterizeze cu pregnanță pe „muzeiști”, vocația și disponibilitățile lor depășind cadrul limitat al unei singure discipline. Dând curs unei mentalități care refuza stricta specializare, încă recurentă în epocă, Ștefan Pașca (1901–1957) va îmbrățișa și el mai multe domenii, între care filologia, istoria limbii și onomastica vor fi, la fel ca la Nicolae Drăganu, prioritare.

Metodic și riguros, Ștefan Pașca va aborda chestiuni controversate și riguroase la începuturile scrisului în limba română, examinând cu probitate vechimea tradiției grafice românești, filiația și raporturile dintre versiunile unor monumente de limbă, finalitățile didactice ale textelor slavone cu traducere românească intercalată, multe dintre supozițiile sale fiind reluate și confirmate de cercetările actuale. Pentru elucidarea unor perioade mai puțin clare din istoria scrisului românesc²⁷⁷, el supune mai întâi analizei vechea terminologie referitoare la scris și citit. Evoluția unor termeni din sfera culturii (*scrie, învăța, citi, cuvânt*) stătuse și în atenția lui O. Densusianu, care publicase în 1925 și 1926, în „Grai și suflet”, studiul intitulat *Semantism anterior despărțirii dialectelor române*²⁷⁸. Păstrarea unor cuvinte din această categorie în limba română, din latină, probează, după Pașca, faptul că, de-a lungul întregului ev mediu, românii au cunoscut și chiar au practicat, sporadic, scrisul și cititul. El

²⁷⁷ *Contribuții la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 79–90.

²⁷⁸ Vezi O. Densusianu, *Opere*, ediție îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu și I. Șerb, vol. I, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 585–615.

respinge, însă, în subsidiar, pe bună dreptate, explicația lui O. Densusianu, potrivit căreia noțiunea scrisului s-a perpetuat, chiar dacă acesta nu era folosit efectiv, datorită unor sensuri secundare, cum ar fi cel de „a desena, a zugrăvi”, sau cel legat de păstorit: „a scrie, a cresta pe răboj”. În cazul unui prezumtiv hiatus de mai multe secole în utilizarea scrisului, s-ar fi ajuns în situația în care verbul *scrie* să nu mai redea, în secolul al XVI-lea, sensul propriu al latinescului *scribere*, ci numai sensurile secundare, tocmai acestea fiind acum pe cale de dispariție.

În ceea ce privește practicanții scrisului, aceștia sunt identificați între preoții de țară, despre care ar fi greșit să se creadă că erau în totalitate străini, dar și în persoana dascălilor, scribilor și grămăticilor care apar menționați în documente. Acreditând ideea folosirii scrierii în perioada premergătoare pătrunderii liturghiei slavone, lingvistul clujean indică chiar o succesiune în timp, deprinderea scrisului făcându-se până în secolul al VII-lea în latinește, apoi, până în secolul al X-lea, în grecește, ceea ce constituie, desigur, o simplă conjectură. Cert este că, începând din evul mediu timpuriu, de când scrierea în limba latină și cu alfabet latin era cunoscută, traversând după aceea, din secolul al X-lea, perioada slavonismului cultural, și până în secolul al XVI-lea, de când datează primele texte redactate în limba română, „trebuie să se fi scris românește întotdeauna, sporadic și pentru nevoi particulare”²⁷⁹, după remarca lui Al. Rosetti.

Trecând în revistă câteva dintre școlile mănăstirești, precum acelea de la Tismana, Neamțul sau Peri, din Mara-mureș, unde se deprindea, indubitabil, și meșteșugul scrisului, Pașca accentuează destinația didactică a textelor bilingve slavo-române, sugerată inițial de Ștefan Ciobanu²⁸⁰. Deși acest gen de texte putea răspunde și unor obiective de politică religioasă, vizând atât bisericile păstrătoare ale tradiției slavonismului în Ardeal, cât și cele în care „înce-

²⁷⁹ Rosetti, *Istoria*, p. 430.

²⁸⁰ Șt. Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească*, în AAR, seria III, Mem. sect. lit., tom. X, mem. 3, 1940–1941, p. 40–54.

puse să se năruie această tradiție²⁸¹, ele îndeplineau în primul rând rolul unor manuale de exerciții de traducere pentru înțelegerea pasajelor în slavonă. Scopul precum-pănitoe didactic al acestor scrieri, în consonanță cu opiniile lui Șt. Ciobanu și Șt. Pașca, este acceptat de Ion Gheție, care va oferi un tablou sintetic, mult mai extins, al textelor slavone cu traducere românească intercalată, repartizate pe domenii: texte biblice, cazanii, texte religioase apocrife, texte juridice și cărți populare²⁸². Această largă paletă tematică face și mai plauzibil faptul că fragmentarea textelor bilingve nu trebuie raportată la o eventuală motivare a caracterului canonic al traducerii și nici la necesități de lectură curentă, evident dificile. Pentru afirmarea funcției lor didactice, Pașca aduce și argumentul dublelor sau triplelor glosări, pentru redarea echivalentului slavon, cu exemplificări din *Psaltirea slavo-română* de la Mehadia și din *Codicele Gaster*. Este notabil faptul că el nu împărtășește însă, în întregime, opinia lui Ștefan Ciobanu, potrivit căreia primele texte românești ar fi fost bilingve, din care s-au desprins toate traducerile românești ale cărților religioase din secolul al XVI-lea.

Pentru a demonstra vechimea tradiției grafice românești, Șt. Pașca examinează, tot în studiul său din 1956, valoarea unor slove chirilice. Astfel, crearea noii slove 5 pentru notarea africateri ǵ, pe care o consideră, la fel ca Ilie Bărbulescu, o inovație grafică la noi, după sârbă, prin modificarea lui q, presupune o practică încetățenită deja a scrierii în limba română. El aduce noi exemple din colecțiile de documente slavo-române, arătând că slova apare atestată, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, mai întâi în Moldova și abia apoi în Muntenia. O altă slovă discutată este –, văzută ca o modificare a lui 7 din mediobulgară, pentru redarea segmentului vocalic corespunzător lui î inițial. Ștefan Pașca are rezerve față de opinia avansată de E. Petrovici, după care slova 7 a fost adoptată în scrisul de la

²⁸¹ Șt. Pașca, *art. cit.*, p. 83.

²⁸² Gheție, *Începuturile*, p. 199.

noi în două epoci diferite, în funcție de pierderea nazalității acestui fonem, respectiv, întâi, în secolul al XIV-lea, iar într-o perioadă mai târzie cu noua sa valoare. El pledează pentru ideea împrumutării slovei la un moment dat și denazalizarea ulterioară după model mediobulgar. Existența unei tradiții anterioare secolului al XVI-lea a scrisului în română explică notarea prin – a unui fonem de timbru nazal. A treia slovă pe care o menționează în favoarea tradiției grafice românești este –, pe care o atestă în unele documente slavo-române, corespunzând valorii sale inițiale (*dz*).

Argumentația amplă la care apelează autorul îi permite să conchidă că tradiția de a scrie românește cu slove chirilice e „mai veche cu *cel puțin* două veacuri decât cel dintâi monument de limbă păstrat, scrisoarea lui Neacșu din 1521”. Mai rezervat, I. Gheție va plasa consolidarea acestei tradiții în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în intervalul 1450–1520. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de când dispunem de primele monumente literare în limba română, tradiția noastră grafică avea o vechime de aproximativ o sută de ani²⁸³.

Unele probleme controversate ale filologiei românești sunt discutate, tangențial, însă cu un bogat eșafodaj de date, atunci când Pașca examinează versiunile românești ale *Apostolului* din secolul al XVI-lea²⁸⁴. Teza traducătorului unic, maramureșean sau nord-ardelean, a textelor rotacizante, emisă de către N. Iorga, nu i se pare îndreptățită filologului clujean. El găsește hazardată atribuirea acestei ample acțiuni de transpunere în limba română unei singure persoane, întrucât ipoteza nu se bazează pe analiza pretinsului original, ci pe copii, transmise prin mai multe intermediare. Nu a fost sesizat nici aspectul calitativ al traducerii, care prezintă diferențe de la o porțiune la alta a aceluiași text, cu inadecvări de exprimare ce nu pot fi proprii unui singur

²⁸³ I. Gheție, *op. cit.*, p. 19; vezi și Gheție–Mareș, *Originile*, p. 136.

²⁸⁴ Șt. Pașca, *Probleme în legătură cu începutul scrisului românesc. Versiunile românești din secolul al XVI-lea ale „Apostolului”*, în CL, II, 1957, p. 47–95.

individ. Traducerea acestor texte, care diferă de la o secțiune la alta, ar fi, prin urmare, o operă de colaborare, așa cum reiese din introducerea la *Catehismul* lui Coresi, unde cei care au transpus *Tetraevanghelul* în românește sunt numiți „nește creștini buni”, originari, după părerea sa, din centrul și sud-estul Transilvaniei.

Problemele de filiație pe care le comportă cercetarea comparată a diferitelor versiuni ale *Apostolului* îi prilejuiesc lui Șt. Pașca o amplă demonstrație. Rediscutarea acestor raporturi pornește de la principiul neacceptării ca pe o dogmă a teoriei lui N. Iorga despre originea maramureșeană a traducerii în română a textelor biblice fundamentale. La fel ca descoperitorul *Codicelei Voronețean*, Gr. Crețu, care afirmase că nu există nicio legătură între versiunea rotacizantă și cea coresiană, Pașca arată că fiecare dintre cele două versiuni sunt opera unor traducători diferiți, provenind din regiuni diferite, care au lucrat în mod independent și au fructificat originale slavone distincte. El polemizează, la un moment dat, cu Al. Rosetti, cel care preluase teoria lui Iorga, dezvoltând-o și nuanțând-o în multe privințe. Dacă inițial nu admitea posibilitatea colaționării de către Coresi și colaboratorii săi a unei traduceri românești mai vechi cu un text slavon, Al. Rosetti înclină, după aceea, în favoarea acestui gen de revizuire, care a avut ca rezultat o traducere mai apropiată de textul slav decât versiunea din *Codicele Voronețean*²⁸⁵. După cum susține însă Șt. Pașca, admiterea unei astfel de colaționări ar însemna să atribuim „celor dintâi editori români de texte traduse exigențe de lucru prea adesea dezmințite de felul cum se prezintă – cu lipsuri și erori grave de tot felul – tipăriturile coresiene”.

Relația dintre cele două versiuni ale *Apostolului* fusese relevată și de către N. Drăganu, care, spre deosebire de Iorga și, mai apoi, de Al. Rosetti, considera textul rotacizant o copie mai recentă, indirectă, după tipărirea coresiană. Aceeași dependență a textelor rotacizante față de textele lui

²⁸⁵ Al. Rosetti, *Limba română în secolele al XIII-lea–al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1956, p. 204–208.

Coresi fusese susținută și de Moses Gaster în *Chrestomatia română* din 1891.

Cu toate că Pașca nu ignoră asemănările și identitățile de exprimare ale celor două texte, care ar putea să indice, aparent, același izvor, divergențele existente nu i se par a fi remanieri intenționate în versiunea coresiană. El respinge, așadar, ipoteza potrivit căreia Coresi ar fi prelucrat o versiune maramureșeană a *Apostolului*, arătând că în textul tipărit nu se întâlnește, de exemplu, nicio singură „scăpare” a tipografului în ceea ce privește rotacismul. Substituirile operate la nivel lexical nu se produc, însă, în mod consecvent, după cum observă Pașca. Sunt înlocuite, bunăoară, în cuprinsul tipăriturii, cuvinte precum *lângedul*, din textul așa-zis maramureșean, prin *bolnavul*, pentru ca în alte pasaje acestea să rămână neschimbate, în aceeași situație fiind termeni ca *ariră* și *năsip*, *sămânță* și *rudă*. Omisiunile comune celor două versiuni ar reflecta, în această situație, omisiuni corespunzătoare în textele slavone traduse în mod independent. Cercetări mai recente au confirmat, parțial, presupunerea lui Pașca, patru dintre cele cinci omisiuni remarcate regăsindu-se în unele versiuni slavone, cum ar fi aceea cuprinsă în ms. sl. BAR 435²⁸⁶. Referindu-se la argumentele lui Al. Rosetti aduse în favoarea relației genetice dintre cele două versiuni, el explică coincidențele semnalate nu prin raportarea la o traducere comună, ci prin servilismul traducerii, „din cuvânt în cuvânt, și mai mult sau mai puțin exacte din punctul de vedere al exprimării în românește”. Diferențele lexicale pe care le pune în evidență Șt. Pașca, în plus față de cele sesizate de Al. Rosetti, i se par concludente în impunerea aserțiunilor sale. Iată câteva dintre deosebirile pe care le constată între *Apostolul* lui Coresi și *Codicele Voronețean*: *acoperemânt* – *podu*; *adâncatul* – *genrurea*; *adins eiș* – *urul alaltu*; *adune* – *deștingă*; *aprinde* – *păleaște*; *aprints* – *încindere*; *arăță* – *cice*; *așteptară* – *adăsta*; *cărămu-ne* – *vânslămu*; *câștigă-se* – *grijască-se*; *destul* – *de biu*; *dosadă* –

²⁸⁶ Mariana Costinescu, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale „Apostolului”*. Probleme de filiație și localizare, în VTR, p. 95 ș. u.

împutare; dospiră – pristoii; feciorul – pruncul; feleluit – sveatu; ferecare – năravu; funile – oajde; glas – despus; greață – sminteală; gropniță – comarnic; învățătură – obrazu; judecareți – răgiudecareți; legară – spândzurară; mază – prețu; miariul – miiașul; milosârzi – supuși; moșilor – tătânrească; nevoi – lângori; ocnă – zăbleală; peliță – trup; plecați – supuși; postâmpi – apropiie; poveleanie – porâncită; pre-asupră – curmedzișu; prestânire – po<s>tâmpire; pre-veaghe – dobândi; previre – zboriște; prilăstireți – blăznireți; pritorii – tindele; răposăm – lăcuimu; răzvrătire – întorcătură; rostul – usnele; sălășuiam – lăcuimu; sănătoșați-vă – întregu-mândriți-vă; semințe – neamuri; sfeatul – fărecarea; strigare – ceartă; suspinați – hlipindu; urâciunile – zavistul; vânslămu-ne – descărcămu-nă.

Vom aduce câteva amendamente la acest șir de corespondențe: sunt transcrise greșit *acoperemânt* în loc de *acoperimânt*, *încindere* în loc de *încindre*, *judecareți* în loc de *judecați* și, respectiv, *răgiudecareți* în loc de *răgiudecatu*, *prestânire* în loc de *prestă<m>pire*; apare la Pașca lecțiunea greșită *gropniță* în loc de *gorniță* „cameră așezată la etaj”; *milosârzi* trebuie pus în relație cu un alt termen din CV, *miluitori*, și nu cu *supuși*, ultimul formând pereche cu termenul *plecați*; lui *previre* îi corespunde, de fapt, *prăvire*, iar *zboriște*, omis la Coresi, apare în CV ca o repetiție sinonimică.

Pentru a oferi probe în plus în favoarea respingerii unui presupus raport de dependență între cele două versiuni, Pașca extinde comparația și în domeniul sintaxei. Divergențele pe care le constată în structura propoziției și a frazei, în topică, stângăciile de exprimare, omisiunile, redarea greșită a sensului unor pasaje la Coresi par să-i întărească această convingere. În favoarea tezei sale, el supune analizei și o a treia versiune, cea existentă în *Codicele Gaster*. Și de data aceasta el optează pentru independența fiecărei versiuni, coincidențele și asemănările de ordin lexical fiind datorate utilizării unor glossare slavo-române rămase necunoscute.

Credem că premisa de la care pornea filologul clujean în acest ultim demers comparativ nu este edificatoare, deoarece *Apostolul* din colecția Gaster nu conservă o versiune datând

din secolul al XVI-lea²⁸⁷. Apelând doar la textul tipărit ca appendice la ediția din 1929 a *Evangeliei* de la Londra, și nu la forma sa autografă din manuscrisul românesc 1154, Pașca nu a luat în considerare însemnarea care atestă că acesta a fost copiat în jurul anului 1703 de către Teofil din Rucăr. Cu toate că este irelevantă comparația cu un text din secolul al XVIII-lea, de fapt o copie a unei traduceri care datează doar de la începutul secolului anterior, Pașca face, totuși, câteva observații notabile. El sesizează faptul că limba *Apostolului* Gaster nu reflectă particularități specifice unui singur grai, pe de o parte, iar existența unor inadvertențe de ordin grafic, a variantelor fonetice și a dubletelor lexicale dovedește că manuscrisul respectiv este o copie, și nu autograful traducătorului, pe de altă parte. În fine, dacă ipoteza privitoare la copistul străin nu este verosimilă, în consecvențele explicându-se prin suprapunerea a două maniere de notare și a lipsei de experiență a copistului, în schimb localizarea traducerii din care provine versiunea Gaster în nord-vestul Ardealului, iar a copiei în nordul Moldovei conține câteva date care pot fi reținute.

Cât privește modelul din care descinde versiunea păstrată de *Codicele Voronețean*, acesta ar fi, după Șt. Pașca – în consonanță cu ipoteza lui Bohuș Tenora, din 1914 –, de redacție slavă răsăriteană, în timp ce *Apostolul* coresian ar fi conservat unul de redacție sudică. Opinia sa va fi împărtășită și de N. Corlăteanu, un alt adept al derivării celor două versiuni din traduceri de sine stătătoare²⁸⁸.

Cercetările ulterioare au infirmat teza independenței versiunilor românești din secolul al XVI-lea ale *Apostolului*, posibilitatea stabilirii unei relații de filiație fiind peremptorie. Repunerea în circuitul științific a *Apostolului* copiat de popa

²⁸⁷ Idem, „*Apostolul*” din colecția Gaster, în SLLF, vol. I, p. 173–187.

²⁸⁸ Șt. Pașca, *Probleme*, p. 89; N. Corlăteanu, *În jurul unei controverse filologice (Raportul dintre „Codicele Voronețean” și „Lucrul apostolesc” al lui Coresi)*, în SCL, XI, 1960, nr. 3, p. 443–457; idem, *Despre aceeași controversă filologică (Raportul dintre „Codicele Voronețean” și „Lucrul apostolesc” al lui Coresi)*, în LR, XII, 1963, nr. 2, p. 177–185.

Bratul (1559–1560), încă necunoscut lui Pașca, precum și studierea comparativă a versiunilor românești care s-au transmis și a diverselor variante slavone au confirmat descendența textelor dintr-o traducere unică. Fiecare dintre cele trei versiuni ale *Apostolului* a rezultat, așadar, din revizia traducerii comune, prin colaționarea textului cu versiuni slavone deosebite de modelul care a stat la baza echivalării inițiale²⁸⁹.

Rămânând tot în perimetrul contribuțiilor privind începuturile scrisului românesc, vom mai consemna părerea lui Șt. Pașca în legătură cu identificarea sursei *Tetraevanghelului* copiat de Radu de la Mănicești (manuscris cunoscut sub numele de *Evangheliarul de la Londra*). El se raliază ipotezei avansate anterior de N. Iorga, S. Pușcariu, N. Drăganu și C. Lacea, considerând că izvodul pe care l-a fructificat grămaticul a fost o copie a traducerii originale a *Tetraevanghelului*, alta decât cea care s-a aflat la dispoziția lui Coresi²⁹⁰. Observarea concordanțelor și a deosebirilor dintre cele două texte, a omisiunilor și a greșelilor de tipar preluate în manuscris a permis impunerea, ulterior, a opiniei conform căreia sursa utilizată de Radu de la Mănicești a fost o copie directă sau mediată după un exemplar din ediția coresiană din 1561²⁹¹.

Câteva texte din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea vor intra în sfera de interes a lingvistului clujean, preocupat atât de aspectele de critică textuală, cât și de evoluția normelor literare în tipăriturile românești din perioada respectivă. În 1939, Șt. Pașca publică o ediție critică²⁹², exemplară pentru nivelul restituirilor din acel moment, considerată cu îndreptățire de P.P. Panaitescu „un model de cercetare amănunțită și corectă”²⁹³ a unui vechi text românesc. Autorul

²⁸⁹ Vezi Mariana Costinescu, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale „Apostolului”*, p. 93–145; CV, p. 50–66.

²⁹⁰ Șt. Pașca, *Activitatea lui Moses Gaster în domeniul lingvisticii și al filologiei române*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 113.

²⁹¹ Gheție, *Începuturile*, p. 182–195.

²⁹² *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: Cel mai vechi Ceaslov românesc. Studiu istoric literar și de limbă*, București, Imprimeria Națională, 1939 (Academia Română, *Studii și cercetări*, XXXVI).

²⁹³ RIR, IX, 1939, p. 460.

întreprinde un examen filologic minuțios al celui mai vechi *Ceaslov* românesc, axat pe evidențierea caracterelor tipografice, ornamenticii, filigranelor hârtiei și a cadrului istoric, urmat de un studiu consacrat grafiei și particularităților de limbă. Pentru descrierea aspectului formal al cărții și elucidarea chestiunilor legate de datarea și localizarea textului se fac comparații pertinente cu tipărituri apărute în aceeași perioadă la Câmpulung, Govora și Alba Iulia. Identitatea între hârtia folosită la imprimarea *Pravilei* de la Govora, din 1640, și cea din tipăritura analizată nu i se pare întâmplătoare. El împărtășește, în final, ipoteza că textul a fost tipărit de către Meletie Macedoneanul, la Govora, în cursul celei de-a doua jumătăți a lunii septembrie și în octombrie 1640. S-a mai avansat și posibilitatea – sugerată de descoperitorul cărții, A. Filimon – ca acest *Ceaslov* să fi fost tipărit la Alba Iulia, în contextul disputelor stârnite de succesiunea la scaunul vlădicesc al Transilvaniei, după moartea lui Ghenadie. Însuși editorul găsește similitudini cu unele caracteristici poligrafice ale tipăriturilor bălgrădene, în speță cu o culegere de texte cu conținut religios și profan din 1639²⁹⁴, descrisă anterior de către N. Drăganu și atribuită lui popa Dobre²⁹⁵. La rândul său, N. Drăganu sugera faptul că activitatea acestuia din urmă nu putea să se limiteze doar la cărțile pe care știm că le-a imprimat, în mod sigur, la Bălgrad și în împrejurimi (*Evanghelia cu învățătură*, 1641, *Catehismul calvin*, 1642). Într-adevăr, cei doi pretendenți la funcția de mitropolit, Meletie Macedoneanul și Iorest, ar fi putut fi interesați, în egală măsură, datorită calităților lor de tipografi, să se implice în editarea unor cărți în reședința

²⁹⁴ Localizată de Pașca la Prisaca, unde se va tipări și *Catehismul* din 1642; vezi *O tipăritură munteană necunoscută*, p. 20, nota 3.

²⁹⁵ N. Drăganu, *Cea mai veche carte rákóczyană*, în AIIN, I, 1921–1922, p. 161–278; ulterior, în 1938, Drăganu revine și susține localizarea acestei culegeri, ca și a *Ceaslovului*, la Govora; vezi *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, ed. cit., p. 68.

princiară transilvană, care să-i recomande, o dată în plus, pentru demnitatea la care doreau să acceadă.

Sunt mai multe motive care infirmă însă tipărirea cărții la Alba Iulia, printre care și acela că hârtia *Ceaslovului* nu provenea de la moara din Lancrăm, activă în acea perioadă, utilizată fără excepție în tipografia din capitala princiară. Reexaminarea filigranologică atestă folosirea unor sorturi de hârtie de proveniență venețiană, având ca marcă o arbaletă în cerc surmontată de un trifoi, iar drept contramarcă, trifoiul flancat de litere, care apar în mod frecvent și în tipăriturile muntene de la mijlocul secolului al XVII-lea²⁹⁶.

Mai mult, o remarcă mai veche a lui Ion Budai-Deleanu, trecută neobservată, permite elucidarea datării și a localizării *Ceaslovului* românesc editat de Pașca. În două dintre scrierile sale lingvistice, în care analizează valoarea slovelor chirilice și corespondentele lor latine, respectiv *Excerptum ex capitae secundo operis mei sub titulo Fundamenta...* și *Temeiurile gramaticii românești*, Budai-Deleanu oferă exemple dintr-o carte de rugăciuni tipărită în anul 7150 la mănăstirea de la Govora, ceea ce denotă că el a văzut un exemplar complet, având și foaia de titlu. Mențiunea din *Excerptum*²⁹⁷ este concludentă, întrucât dă un citat exact de la sfârșitul *Molitvei de joi după utrării* din cartea de față. Putem conchide, așadar, că datarea celui mai vechi *Ceaslov* românesc, apărut la Govora, trebuie plasată în 1641–1642.

După un amplu studiu lingvistic, structurat pe fonetism, morfologie, sintaxă și lexic, Pașca decelează raporturile care se pot stabili cu alte texte similare: manuscrisele românești BAR 275 și 2522, precum și *Codicele pribegului Gheorghe Ștefan*, manuscris aflat la BAR Cluj. Textul de bază al *Ceaslovului* este redat prin aplicarea principiilor unei transliterații moderate, cu unele completări și referiri în aparatul

²⁹⁶ A se vedea și Olimpia Guțu, *Hârtia filigranată folosită în Țara Românească de-a lungul secolului al XVII-lea. II. „Mărci” de import cu largă circulație*, în RS, XXIII, 1985, p. 243–277.

²⁹⁷ Vezi Ion Budai-Deleanu, *Opere. Țiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri*, ed. cit., p. 582.

critic la versiunile manuscrise. Lipsa unui indice exhaustiv de cuvinte, precum și nereproducerea în facsimile a textului integral (prezentat doar sub forma unor planșe ilustrative) îngustează, oarecum, destinația acestei ediții, lucrată, în general, cu destulă scrupulozitate.

Cu aceeași rigurozitate este abordată, în special sub aspectul limbii, ultima tipăritură apărută la Bălgrad, în 1702, *Pânea pruncilor*. În urma examinării severe la care este supus acest catehism catolic, a cărui apariție face o notă discordantă în evoluția limbii române literare, Pașca ajunge la concluzia că ne aflăm în fața unui „exemplu tipic despre nepriceperea cu care putea să traducă din ungurește un preot român dintr-un sat oarecare din Transilvania în pragul veacului al XVIII-lea”²⁹⁸. Autorul își motivează opțiunea pentru cercetarea acestui text prin situarea sa în imediata vecinătate a celor tipărite de Ioan Zoba din Vinț, vădind aceeași persistență a tradiției locale (z, ģ) și acceptarea pe scară largă a regionalismelor de origine maghiară (*aldui, bășău, boboană, chischineu, iosag, sucă, tuldui*). Îi recunoaște însă traducătorului, popa Duma Ianăș, din Bărăbanț, familiarizarea cu limba textelor noastre vechi, vizibilă prin păstrarea unor termeni caracteristici textelor din secolele al XVI-lea și al XVII-lea: *alnic, hrabor, hraniște, viia*. Asperitățile de limbă pe care le surprinde, calcurile semantice, topica străină din unele pasaje, neologismele de origine latină pătrunse prin filieră maghiară (*cânțalareș, coleghion, iștrument, șacrament, șumă*), precum și deformarea unor nume proprii îl determină pe Pașca să considere tipăritura bălgrădeană din 1702 un fapt izolat, un prototip de traducere defectuoasă. *Pânea pruncilor* marchează, prin urmare, un moment de discontinuitate în configurația variantei literare sud-vest ardelenesti, deși constituie mai degrabă un hibrid, produs al unui alt mediu cultural, care distonează cu tradiția locală²⁹⁹.

²⁹⁸ DR, X₂, 1941–1943, p. 329.

²⁹⁹ Vezi și Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, ed. cit., p. 88–91, 326.

Un manuscris italian-român, păstrat la Göttingen, descoperit de N. Iorga în 1898 și editat parțial de acesta în anul următor, îi va atrage atenția lui Ștefan Pașca³⁰⁰, istoricul limbii descriind cu exactitate insolitul manual de conversație, folosit de către misionarii catolici din Moldova, pe a cărui primă filă este notat *Petit Recueil des Mots Moldaves écrit par un italien à Yassi l'an 1770*. El atribuie manuscrisul venețianului Francantonio Minotto și îl datează înspre sfârșitul anului 1771 și începutul anului 1772. În favoarea acestei paternități pledau știrile despre alte preocupări ale misionarului privitoare la gramatica și la lexicul limbii române. Socotindu-l util pentru lexicografi și pentru cei care studiază gramatica istorică a limbii române, Pașca face o analiză amănunțită, sub raport lingvistic, a acestui text scris în ortografie italianizantă, cu greșeli de redactare, grupând, în final, prețiosul material lexical în ordine alfabetică. Mai recent, lingvistul italian Giuseppe Piccillo a reanalizat și a editat integral manuscrisul, pe care îl atribuie însă lui Antonio Mario Mauro, un alt misionar în satul Răchiteni, din Moldova, și îl datatează în 1770³⁰¹.

O altă exegeză a lui Pașca, intitulată *Des copies du „Divan” de Démètre Cantemir en Transylvanie*³⁰², surprinde difuzarea în această provincie a operei prințului moldav, care intră într-un circuit mai larg chiar înaintea *Hronicului*, carte de căpătâi pentru corifeii Școlii Ardelene. Încercând să fixeze cadrul care a favorizat receptarea *Divanului* în mediile culturale românești, autorul face o paralelă cu o altă scriere aparținând literaturii de meditație, *Cugetările* lui Oxenstiern, a căror traducere a cunoscut o circulație intensă în epocă. El identifică două noi copii executate după *Divanul* lui Cantemir, prima scrisă în 1703, la numai cinci ani după apariția cărții, de către popa Ion din Ocna Sibiului, iar cea de-a doua de

³⁰⁰ „Studii italiene”, II, 1935, p. 119–136.

³⁰¹ Vezi Giuseppe Piccillo, *Il ms. romeno Asch 223 di Göttingen (Sec. XVIII)*, în „Travaux de linguistique et de littérature” (Strasbourg), XXV, 1987, nr. 1, p. 7–148.

³⁰² „Langue et littérature”, II, 1943, p. 116–124.

către Nicolae Olah, din Cerghidul Mare, în 1795. Informațiile privind structura și conținutul manuscriselor (cel din 1703 reproducând cu exactitate originalul tipărit), persoana copiștilor și, nu în ultimul rând, revizia lingvistică pe care o întreprind cei doi scribi ardeleni denotă, și de această dată, o solidă inițiere a filologului clujean în domeniul textelor românești vechi.

Recenziile pe care acesta le semnează în „Dacoromania”, încă din 1926, pun în evidență aceeași familiarizare cu textele de literatură veche, comentariul distingându-se prin discernământ și finețea observațiilor. Pașca consemnează, de pildă, proveniența la noi a legendei lui Acvar prin intermediul literaturii bizantine, potrivit părerii lui Cartojan, dar nu ignoră nici posibilitatea pătrunderii prin filieră bogomilică, împărtășită de V. Bogrea³⁰³. Remarcă, apoi, cu alt prilej, spiritul metodic cu care N. Cartojan abordează, în *Istoria literaturii române vechi*, evoluția literaturii religioase, a celei istorice, ca și a celei populare (apocrife, hagiografice sau didactice), modul în care expunerea depășește însușirile unui simplu manual³⁰⁴. Discuția pe marginea editării de către Dan Simonescu a unui text apocrif (*Legenda lui Afrodițian Persul*)³⁰⁵ pornește de la constatarea penuriei studiilor de limbă pe marginea textelor din secolul al XVIII-lea, în comparație cu cele din secolele anterioare, însuși Pașca oferind, în cadrul recenziei, date suplimentare în privința particularităților lingvistice. El ține să sublinieze că o ediție critică trebuie să corespundă nu numai din punctul de vedere al istoriei literare, ci și al analizei fenomenelor de limbă.

Editarea *Cronicii lui Ștefan cel Mare*, în versiune germană și într-o nouă traducere, de către I.C. Chițimia, îi trezește lui Șt. Pașca unele dubii legate de aserțiunea că varianta germană ar fi o copie făcută după o traducere în concept, dictată în grabă. El înclină să creadă, de asemenea, că traducerea s-ar fi putut efectua și în regiunile noastre,

³⁰³ DR, IV₂, 1924–1926, p. 1022–1023.

³⁰⁴ DR, XI, 1948, p. 238–242.

³⁰⁵ DR, XI, 1948, p. 244–246.

multe dintre particularitățile de limbă regăsindu-se în graiul sașilor din zona Bistriței. Filologul clujean pledează, cu mult aplomb, pentru studierea unui număr mai mare de texte românești vechi sub aspect dialectal, întrucât ar fi o eroare să nu se acorde credit valorii pe care o reprezintă „cercetarea comparativă a elementelor lingvistice”³⁰⁶.

În sfârșit, ediția critică a lui Al. Rosetti consacrată scrisorilor românești din arhivele Bistriței, ce acoperă perioada 1592–1638, umple, după aprecierea lui Șt. Pașca³⁰⁷, un gol în cadrul publicațiilor noastre de specialitate, ea fiind capabilă să suscite interesul istoricilor, lingviștilor sau al paleografilor. Este nemulțumit însă de slaba calitate a reproducerilor în facsimile, întrucât multe planșe sunt imposibil de descifrat. El face, totodată, unele observații de amănunt, propunând lecțiuni diferite, în concordanță cu elementele de limbă vorbită pe care le cunoștea îndeaproape.

Fără a avea o operă vastă, Ștefan Pașca a întruchipat tipul de cercetător împătimit al vechiului scris românesc, căruia i s-a dedicat cu multă acribie, în spiritul unei școli lingvistice de mare autoritate.

³⁰⁶ DR, XI, 1948, p. 251–252.

³⁰⁷ DR, XI, 1948, p. 252–253.